

Eesti ajalugu stalinlikus haardes

Ants Viires

Rektor Hans Kruus, EKP Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm ja sm. Stalin Tartu Ülikooli aulas 30. septembril 1940 uut nõukogulikke ülikooli avamas (Tartu Kommunist, nr. 3, 1. oktoobril 1940).

■ 1940. aasta juunis algas teatavasti Nõukogude okupatsioon Eestis ja kõik, mis sellega kaasnes. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel oli sellal just trükkis valmimas “Eesti ajaloo” III köide: Rootsi ja Poola aeg. Raamatu peatoimetaja oli Hans Kruus, kellest kiiruga sai Johannes Vares-Barbaruse nukuvalitsuses peaministri asetäitja. Raamat pääseski suvel avalikkuse ette, kuid selle sisus oli jõutud teha märkimisväärne korrektuur. Nagu toimetuse eessõnast selgub, visati välja ettenähtud lõpp-peatükk: “Põhjasõja ajastu, mis meie ajalugu seob olulisemalt NSVL-u ajalooga kui Rootsi omaga, on toimetuse poolt otsustatud paigutada “Eesti Ajaloo” neljandasse

köitesse, mis käsitleb Eesti ajalugu tsaariaegsel Venemaal kuni ärkamisajani.” Nähtavasti ei peetud uues olukorras enam sobilikuks peatükis antud ülevaadet Vene vägede tolle-aegsest sõjategevusest Eestis. Märgitud asjaolule lisandus “juhuslik” trükiviga sisukorras (lk. IX): trükkimata oli jäänud peatüki “Õigus ja kohus” pealkiri koos sulgudes selle juurde kuuluva autorinimega. Autor Jüri Uluots oli teatavasti iseseisva Eesti viimase valitsuse peaminister.

Küllap tegijad eesotsas Hans Kruusiga juba teadsid, kuidas on otstarbekas talitada. Nõukogude Liidu siseolukord, mida iseloomustas 1930. aastate keskel alanud kohuta-

Kirjandust	235
Linnad, kaubandus ja tööstus [A. Soom]	238
Üldiseloomustus 238. Välisilme 238. Linnade õiguslik seisund 242. Linnade omavalitsuslik kord 247. Linnade elanikkond 250. Kaubandus 251. Tööstus 260. Teised linnaelanikkude kutsealad 268. Tervishoid 270. Kokkuvõte 271. Mündilolud ja rahakäive Poola ja Rootsi ajal [E. Tender] 272.	
Kirjandust	275
Ülevaade 278. Alistumislepingud ja seniste õiguste kinnitamine 279. Kuningad 282. Asehaldurid, kubernerid ja kindralkubernerid 282. Autonoomsed asutised 283. Üksikud vasallid ja suurnikud 284. Lepped 284. Tavaõigus 284. Võõras õigus 285. Õiguse erinevus ja liigid 286. Kodifitseerimiskatsed 287. Omakohus ja kohus 290. Kohtukorraldus 290. Kohtumenetlus 292. Järeldusi 293.	
Kirjandust	294
Rahva elatusalad ja aineiline kultuur [F. Linnus]	296
Põllundus 296. Karjandus 300. Kalastus 301. Kütindus 302. Mesindus 303. Tööstus 304. Põhitised 306. Rõivastus 310.	

Varane näide stalinlikust (enese)tsensuurist. Lehekülj 1940. aasta suvel ilmunud “Eesti ajaloo” III köite sisukorrast. Noolega on osutatud kohta, kus trükkimata “unustatud” peatüki pealkiri koos autorinimega: “Õigus ja kohus” [J. Uluots].

vate massiliste repressioonide laine, mille all rängalt kannatasid ka sealsed eestlased, oli ajakirjanduse vahendusel hästi tuntud. Ajaloolased teadsid kindlasti ka samal ajal kujunenud pöoret Nõukogude ajalooteaduses. Juba 1934. aastal oli seltsimees Stalin isiklikult koos oma lähemate kaastööliste Kirovi ja Ždanoviga paljastanud olulised puudujäägid Nõukogudemaa ajaloo käsitlusel kooliõpikutes, omistades süü selles õpikute põhiautorile, Leninist saadik üldtunnustatud marksistlikule ajaloolasele ja ühiskonnategelasele Mihhail Pokrovskile (1868–1932). Sai alguse kadunud Pokrovski ja tema “koolkonna” käärrikas ja armutu mahamaterdamine, millele andsid hoogu partei keskkomitee ja Nõukogude valitsuse järjekordsed otsused 1936. ja 1938. aastal. Aktsiooni lõpptulemusena oli Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia just enne Baltimaade okupeerimist avaldanud kaks mahukat kogumikku “Protiv istoričeskoj konceptsii M. N. Pokrovskogo” (“M. N. Pokrovski ajaloolise kontseptsiooni vastu”, 1939) ja “Protiv antimarksistskoj konceptsii M. N. Pokrovskogo” (“M. N. Pokrovski antimarksistliku kontseptsiooni vastu”, 1940). Ka “Suure nõukogude entsüklopeedia” 45. köites (1940) paljastati Pokrovskit käsitlevas paljude lehekülgede pikkuses artiklis üksikasjaliselt tema väärväiteid. Nimetatud kogumikest esimeses andis Pokrovski üldiste ajaloovaadete kohta sissejuhatavalt hukkamõistva hinnangu Vene töölisliikumise ja revolutsiooni ajaloo spetsialist Anna Pankratova (1897–1957), kes oma kirjutistes veel 1932. ja 1934. aastal oli neid väga positiivselt tunnustanud.¹ Seni ajalooõpetuses valitsenud Pokrovski Vene ajaloo õpikute asemele astusid nüüd Pankratova Nõukogude Liidu ajaloo õpikud. Pankratovat ennast tunnustati 1953. aastal akadeemiku tiitliga. Mõni aeg pärast seda, 1950.–60. aastate vahetuse paiku sai tasapisi alguse Pokrovski “rehabiliteerimine”.

Milles oli Pokrovski põhiviga? Tagantjärele tarkus rõhutab, et 1930. aastate keerulises rahvusvahelises olukorras, mil fašism tuli Saksamaal võimule ja oli lähenemas Teine maailmasõda, kujunes aktuaalseks tõsta

kõrvuti proletaarse internatsionalismiga esile vene patriotismi traditsioone ning vajadust võidelda kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest, mida Pokrovski ajaloonägemine kuidagi ei soosinud.² Mõni kuu enne Eesti okupeerimist avaldas tolleaegse Eesti valitsuse lähedane kultuuriajakiri Varamu (1940, nr. 4) Kaarel Raidma artikli “Nõukogude isamaalisus”, mis tutvustas viimasel ajal toimunud vastavasuunalisi muudatusi Nõukogude ametlikus ideoloogias. Selle alapeatükk “Prof. Pokrovski langus” annab asjast lühidalt aimu. Venemaa kangelaslikust ajaloost ei olnud Pokrovski käsitluses suurt midagi järele jäänud. Selle käiku suunasid tema järgi rohkem välisvaenlased ja kaubanduskapitali mahhinatsioonid kui seni esiletõstetud suurmehed ja rahvussangarid. Isegi 1812. aasta isamaasõja põhisüüd ei näinud ta mitte Napoleoni sissetungis, vaid vene aadli ahnuses ja kaubanduskapitali mahhinatsioonides. Vene rahvas aga oli oma arengus armetult maha jäänud. Tõeline Vene ajalugu algas alles Suure Oktoobriga. Niisugune ajalookäsitlus oli mõistetav esimesil revolutsioonilise pöörde järgseil aastail. Ent Nõukogude korra kindistuses ei aidanud see kuidagi kasvatada nõukogude patriotismi, mis pidi haarama kõiki Nõukogude Liidu rahvaid eesotsas suure vene rahvaga. Lähtealuseks sai siin olla vaid Vene impeeriumi loomine, milles osalesid võimsad vägivaldsed tsaarid eesotsas Ivan Julma ja Peeter Suurega ning andekad väepealikud, aga muidugi ka vene rahvas ise. Vene impeeriumilt pärandiks saadud “rahvaste vangla” muutis Nõukogude kord vennalike rahvaste sõbralikuks pereks.

Oluline ajaloo mõistmises toimunud murangu näitaja oli muide Aleksei Tolstoi romaani “Peeter Esimene” käekäik. Selle esimene köide ilmus 1929. ja teine 1934. aastal, kuid riikliku preemia vääriliseks tunnistati romaan alles 1941. aastal. Pokrovski vaatenurga valitsedes polnuks see võimalik. Saksamaa-vastase sõja võiduka lõpu järel ise loo-

¹ O. D. Sokolov. M. N. Pokrovski i sovetskaja istoričeskaja nauka. Moskva, 1970, lk. 15–17, 19–21.

² Tšit. teos, lk. 18.

mustatakse seda Tolstoi teost “Suure nõukogude entsüklopeedia” 54. köites (1946) järgmiselt: “Romaani peakangelaseks on vene rahvas, võimas, julge oma ajalooliste ülesannete elluviimisel. Tolstoi esines selles romaanis kui vene rahva kangelaslike tegude, tema ajaloolise ja riikliku eneseteadvuse laulik.”

Igatahes oli eesti ajaloolastel 1940. aastal tolleaegsest Nõukogude ideoloogiast ja ajalooteaduse olukorrast hõlpus teha omad olulised järeldused. Kõige kiirem lahendamist vajav probleem oli ajalooõpetus koolides. Oli selge, et see senisel kujul, eriti veel Eesti ajaloo alal, ei ole enam mõeldav. Keelati ära kõik senised ajalooõpikud.³ Kohe tõlgiti eesti keelde ja anti välja NSVL 1939. aasta mahukas, pikkade seletuskirjadega “Keskkooli õppekavad. Ajalugu” (135 lk.). Kiiruga koostatud ülemineku-õppekavadesse, mille hariduse rahvakomissar Nigol Andresen kinnitas 6. septembril 1940, võeti selle alusel ajaloo alal sisse Nõukogude Liidu ajaloo õpetamine keskkooli III–VI klassini. Selleks asuti tõlkima A. Pankratova toimetatud kolmeosalist Nõukogude Liidu ajaloo õpikut, mida peatselt hakati ka vihikutena trükki andma, et oleks võimalik seda õppetöös rutem kasutada. 20. sajandit käsitleva kõige aktuaalsema III osa esimene vihik ilmus professor Peeter Tarveli toimetusel 1940. aasta oktoobri lõpus. 1941. aasta kevadel jõuti juba välja anda ka akadeemik Jevgeni Tarle jt. toimetusel koostatud suur ülikooliõpik “Uus aeg I: Prantsuse kodanlikust revolutsioonist Saksa-Prantsuse sõjani ja Pariisi kommuunini (1789–1870)”.

Detsembris 1940 korraldati Tartus “ajalooõpetajate edasiharimise seminar”, kus esitati ka ümberhindamisi Eesti ajaloo alal (Noorte Hääl 25.12.1940, nr. 82). Ajalehe andmeil langes seal pearõhk vanemale ajaloole, millest rääkis mag. Hugo Rebane. Muu hulgas rõhutas ta, et juba Muinas-Eesti lahinguid tuleb tõlgitseda klassivõitlusena, mille eesmärgiks oli alistatud vastaste ekspluaateerimine. Esile tõsta tuleb kõiki rõhutute

vastuhakke, samuti Peipsi jäälahingut aastal 1242, mis pani piiri Liivi Ordu ittatungile. Kui Rebaselt läbirääkimistel küsiti, miks on Pankratova õpikus Tartu piiramist ja kaitsmist 1224. aastal kujutatud “puhtvenelaste heitluseks sakslaste vastu”, märkis ta, et tegemist on kahetsusväärse eksitusega, kuid ei tohi unustada, et Tartul ja Ugandimaal oli tol ajal naabrite – venelastega – lähemaid sidemeid. Ometi jäi see “eksitus” 1941. aasta algul ilmunud “NSVL ajaloo” I osas parandamata, sest vana kroonika teadet selle kohta, et Kiievi suurvürst Jaroslav Tark aastal 1030 toimunud sõjaretkel vallutatud Ugandi keskuse Tartu kohale rajas oma linna nimega Jurjev, tõlgitsesid vene ajaloolased nii, et see jäigi venelaste kätte kuni Saksa vallutuseni. Vastavalt võime õpikust (lk. 119) ja kõigist selle hilisemaist trükkidest kuni 1950. aastateni lugeda: “1224. a. tungisid rüütlid vene linna Jurjevi kallale. Selles asus vürst Vjatško. Sakslased piirasid Jurjevit piiramismasinatega, veeretaskid linna juurde puust piiramistorni ning õonestaskid müürialuseid. [– – –] Jurjev vallutati: algas veresaun. Sakslased piirasid linna ega lasknud kellelgi lahkuda elusalt. Hukkus ka vürst Vjatško. Sakslased nimetasid Jurjevi linna Derptiks (praegu Tartu).” Meenutagem, et Henriku kroonikas nimetatakse seda linna eestipäraselt T(h)arbata (ka Darbete, siit saksa Dorpat).

Seismajäänud Ajaloolise Ajakirja asemel alustas 1941. aasta algul ilmumist Ajaloo Ajakiri, toimetajaks juba mainitud H. Rebane. Esimese numbriga hakatuses avaldati eelseisvate NSVL Ülemnõukogu valimiste puhul Tartu ülikooli ajaloo õppejõudude ja ENSV Riigi Keskarhiivi töötajate asjakohane allkirjastatud üleskutse, mille järele toimetuse oli omalt poolt lisanud: “Marksistlike ajaloolaste huvid pole suunatud ainult minevikku, vaid ka tulevikku. Mitte jõuetu ja sihitu minevikus ilutsemine ja selle loendamatu pisiasjus urgitsemine pole nende peamiseks huviobjektiks ning ülesandeks, vaid kaasaegne sotsialistlik ülesehitustöö kogu oma täiuses, mille alusmüüride rajamiseks ja kindlustamiseks nad on usinasti valmis kokku kandma kive ja killukesi minevikust.” Järgnes nõu-

³ Vt. K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996, lk. 118.

koguliku ajaloo uurimise sihte seadev juhtartikkel “Uue ajajärgu alguses” Tartu Riikliku Ülikooli rektori kohale määratud Hans Kruusilt. See algas rõhutamise, et toimunud revolutsioon on toonud iseäranis olulise murrangulise muutuse “meie a j a l o o t e a d u s e l e, kus uue ühiskonna ülesehitamise ideoloogia püstitab erilisel uudsed ja ulatuslikud nõudmised”, ja lõppes heameeleavaldusega, et ajaloolaste uus töö saab toimuda “ajajärgul, mil Suure Sotsialismimaa ajalookäsitluses on läbi elatud revolutsiooni algjärgu lastehaigused ja mil nõukogude ajalooteadusel just viimaste aastate töötulemustena on kasutada suuri ja eeskujulikke suursaavutisi”, eelkõige “ajalooteaduslik hiilgeteos” – ÜK(b)Partei ajaloo lühikursus. Seda viimast oligi jõutud juba 1940. aasta sügisel eestikeelses tõlkes rahva hulka paisata 25 000 eksemplaris, millele 1941. aasta kevadel järgnes teine sama suur trükk.

Osutatud raamides selgitas Kruus, et suurimale ümberhindamisele peab tulema Eesti ajalugu, kus on oluline muuta nii uurimise metoodikat kui ka temaatikat. Senise eklektilise metoodika asemele peab astuma marksistlik dialektiline meetod, kusjuures temaatikas tõusevad keskele kohale “rahvamasside majanduslikud hädad, sotsiaalsed käärimised ja poliitilised otsingud”, eriti aga kodanliku aja avalikkuses täiesti sööti jäetud “töörahva ja kommunistliku partei revolutsioonilised püüded”, millega ühenduses ajajärk alates 1917. aastast peab saama “meie ajalooteaduslikus käsitluses esikohaliseks”. Ka on hädavajalik Eesti ajaloo uus perioodiseerimine ühiskondlik-majanduslike formatioonide tõelise muutumise alusel, kuna seni perioodiseerimisel ühtlane teaduslik alus täiesti puudus: “Ühed ajajärgud olid rajatud poliitilisele lähtekohale, teised majanduslikkude tunnuste alustele, kolmandad sotsiaalsele muutusile.” Eriliseks uudsuseks meie ajaloo uurimise ja õpetamise töös on aga NSVL rahvaste ajalugu. “Sama armastusega, nagu oleme harjunud vaatlema oma väikese sünnimaa – Eesti ajalugu, peame käsitlema ja tundma õppima ka kogu Nõukogude Liidu rahvaste minevikku. Ja [NB!] nõukogude

patriotismi kasvatamise abistajana on see õppeaine hinnatav meie koolide kõigis astmetes, samuti ka vabaharidustöö kavas. [– – –] Iseäranis õpetlik on NSVL rahvaste ajaloo lähem tundmaõppimine eesti rahvale mõeldud poolaastal osaks saanud poliitilise saatuse mõistmiseks ja uue olukorra väärtustamiseks.” Siin osutatud uurimissuunad jäid põhiliseks ka sõjajärgses Nõukogude Eestis, kus neile rõhutatult lisandus eesti ja vene rahva põlise sõpruse valgustamise nõue.

Otseselt Eesti ajalugu ümberhindavaid artikleid ajakirja paaris enne sõda ilmuda jõudnud numbris ei leidunud. Küll aga avaldas H. Kruus Punaarmee aastapäeva puhul Noorte Hääles (23.02.1941) pikema artikli “Eesti valgekaartlaste osa välismaises sõjalis-interventsioonis ja kodusõjas Nõukogude-maa vastu”, milles ta täie rõhuga selgitas, et “1918. a. lõpul puhkenud sõda oli selgekuuline klassisõda”, ja et Tartu rahuga “murti lõplikult läbi Lääne-Euroopa imperialismi organiseeritud rõngas ümber tööliste-talupoegade riigi”, kusjuures juba siis tähendas Lenin ettenägelikult, “et need järeleandmised ei ole igaveseks, et Eesti töölised peagi märkavad oma valitsusjuhtide nurjatust ja siis kukutavad oma kodanlike valitsuse ning loovad Nõukogude Eesti, kes sõlmib meiega uue rahu. [– – –] See ennustus on nüüd teostunud.” Sama artikkel avaldati ka ajalehes Nõukogude Õpetaja (28.02.1941).

Hans Kruusi järsu suunamuutmisega ühenduses tasub meenutada tema vaid mõni kuu enne Nõukogude okupatsiooni algust avaldatud artiklit “Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest” (“Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI”, 1940, lk. 7–23). Selles rõhutatakse, et eestlastele kui väikerahvale vajalik ajaloolise kutsumuse idee, mis saab talle anda püsimisjulgust, võib olla vaid juba Jakob Hurda poolt sõnastatud “vägevus vaimu asjades”, s.o. rahvusliku kultuuri igakülgne edukas viljelemine. Samas märgib autor: “Poliitika on rahvaelu kõige aktiivsem ja põnevam tuiksoon. Ja ei saa olla demokraatlikku ühiskonda, kui see tuiksoon tema ja tema üksikliikmete mõtte- ja tundeilmast välja lülitatakse, kui seda poliitikat kusagilt poolt ainult “tehakse” ja

“juhitakse” ning rahvas ses suhtes peab end toitma peamiselt “rikka mehe laualt” langevate fraasinatukestega. “Vaikiv olek” ei ole soodustanud meie ühiskonna poliitilist kasvamist, vaid on andnud siin õige raske pärandi, mille mõju saab veel kauagi kummitama.”

Kui meenutame nüüd tolleaegset Euroopat, kus võimutsesid totalitaarsed suurriigid, kiskudes kaasa ka väikeriigid, siis võime ehk paremini mõista Hans Kruusi tehtud ootamatut pöördelist valikut. Kujunenud väljapääsmatus olukorras kahe halva, natsliku Saksa-maa ja nõukoguliku Venemaa vahel, kus mõlemas riigis poliitikat kõrgemalt poolt ainult “tehti” ja “juhiti”, pidi vaekauss paratamatult langema viimasele. Seal vähemalt deklareeriti “vormilt rahvuslikku, sisult sotsialistlikku kultuuri”. Lisaks ei tohi unustada ka Kruusi algupäraselt vasakpoolset maailmavaadet ja elupõlist saksavaenulikkust. Viimane oli muide tollal veel omane valdavale osale eestlastest. Kahjuks tuli see valik teha stalinismi kõige halvemal perioodil, mis ei töötanud midagi head. Stalinismi poliitilised juhtnöörid ja korraldused said surmaohtu ähvardusel kogu edasise avaliku tegevuse aluseks.

Enne aga pühkis sõda oma tapatalgute ja hävitustööga üle Eesti, tuues kaasa kolm aastat Saksa okupatsiooni, mil koolide ajalooõpetuse tarbeks kohaldati ja taastrükiti 1930. aastate õpikuid (J. Parijõe jt. algkooliõpikud, Johannes Adamsoni, Paul Hinnovi jt. gümnaasiumiõpikud). Suudeti tõsisemalt tegelda ka Eesti ajaloo, mille tulemusena Soomes avaldati kaks raamatut: Jaan Siirase ülevaade Nõukogude okupatsiooniaastast Eestis “Viro Neuvostokurimuksessa” (“Eesti Nõukogude pöörises”, 1942) ja M. Ojamaa, A. ja T. Varmase “Viron historia” (1944), milles muide soome lugeja tarvis oli toodud rohkeid kõrvutusi Soome ajaloo. Minu meelest on viimane üks paremaid kokkuvõtlikke Eesti ajalugusid. Samade autorinimedega avaldati

see 1946. aastal Rootsis ka eesti keeles sealsete pagulasajaloolaste poolt mõnevõrra redigeeritud kujul. Lisatud oli kaht järjestikust okupatsiooni käsitlev lõpp-peatükk. Raamatu juhatas sisse pühendus Soome ajaloolasele A. R. Cederbergile, Eesti noorte ajaloo uurijate koolitajale (oli 1919–1928 Tartu ülikooli ajaloo professor). Mõlema raamatu autori-nimed olid pseudonüümid. Esimese raamatu tegeliku autori said Nõukogude jälitusorganid peagi selgeks ja August Annistil tuli selle eest aastatel 1945–1951 vanglas istuda ning olla veel mõnda aega ilma kindla töökohata. Teise raamatu põhiautor, professor Harri Moora aga tuli avalikuks alles mitukümmend aastat hiljem.⁴ Eestis endas ilmus Saksa okupatsiooni lõpupoolel Eesti Omavalitsuse väljaandel suur kaheköiteline ülevaateteos eelnenud Nõukogude okupatsioonist “Eesti rahva kannatuste aasta” (1943, 797 lk.), mis läks 25 000 eksemplaris rahva hulka. Ettenägelikult olid raamatu koostajad ja autorid jäetud nimetamata, raamat oli täiesti anonüümne.

Kui siis Eestist 1944. aasta sügisel toimunud lahingute käigus sai taas Nõukogude Eesti, oli maa rüüstatud, linnades varemeväljad, kümned tuhanded inimesed olid Läände põgenenud, tuhanded nooremad mehed sõjarinnetel hukkunud või kaduma läinud või end Saksa mundris poliitiliselt määrinud, tuhanded metsades varjul. Kohe algasid arreteerimised ja äge võitlus laialdase metsavend-lusega, katkestati välisinfo saamise võimalused, kuid teisalt arenes ka laialdane normaalse elamistingimuste taastamise üritus. Esi-algu tekkis koguni tunne, et sõjapäevil tehtud mõningate ideoloogiliste järeleandmistega tagajärjel on poliitiline õhkkond Nõukogude Liidus senisega võrreldes mingil määral vabam. Olukord muutus järsult vaevu kahe aasta pärast, kui ÜK(b)P Keskkomitee 1946. aasta augustis tegi teatavaks otsuse ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta, millele rida-misi järgnes teisi analoogilisi otsuseid kultuurivaldkonnas. Nendega algas taas tugev ideoloogiline surve, mis peatselt tõi kaasa vastaste hoolimatu materdamise koos kõige sellest tulenevaga. Mõne aastaga läksid asjad jälle “õigesse” stalinlikku rööpassse.

⁴ Vt. New Yorgi Vaba Eesti Sõna 18.01.1962 (Sensatsiooniline ärahüppamine Soomes). Vrd. Ann Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika. Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4, lk. 127.

Eesti ajaloolastest oli Hans Kruus sõja hakul teinud ainsa võimaliku sammu – evakueerunud Nõukogude tagalasse, kus ta organiseeris Saksa-vastase propaganda liinis sealsele eesti kogukonnale muu hulgas 1343. aasta Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva suurejoonelise tähistamise. Tagasi Eestis, oli ta 1944. aasta sügisel lühemat aega taas Tartu Riikliku Ülikooli rektori kohal, edutati siis Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks ning hakkas peatselt Moskva korraldusel organiseerima Eesti NSV Teaduste Akadeemiat, mille asutamisel 1946. aastal sai temast selle president.

Ajaloo teaduse olukord polnud sõjajärgseis tingimustes kuigi hea. Juba 1939. aastal oli saksa elanikkonna ümberasumise käigus maalt lahkunud Eesti keskaja spetsialist Paul Johansen. Otto Liiv ja Hendrik Sepp surid Saksa okupatsiooni ajal. Mitmed tuntud ajaloolased (Evald Blumfeldt, Juhan Vasar, Arnold Soom, Erik Tender) olid põgenenud Läände. Tuli pihta hakata võrdlemisi tühjalt kohalt. Siiski suudeti juba 1944. aasta sügisel Tartu ülikoolis komplekteerida kolm ajaloo kateedrit, tõmmates appi seniseid keskkoolide ajalooõpetajaid (Jaan Konks, Julius Madisson): 1) Nõukogude Liidu ajalugu – dots. Richard Kleis (juhataja) ja J. Konks; 2) üldine ajalugu – prof. Peeter Tärvel (juhataja) ja dots. J. Madisson; 3) Eesti ajalugu – prof. H. Kruus (juhataja), dotsendid Artur Vassar (seni tegelnud peamiselt arheoloogiaga) ja Hugo Rebane. Arheoloogia kateedrit asus juhatama prof. Harri Moora. Paraku pidi H. Rebane raske haiguse (tuberkuloosi) tõttu tööst loobuma 1945. aasta sügisel, kuna P. Tärvel arreteeriti juba sama aasta kevadel ja kadus Siberi sügavustesse, kus suri 1953. aastal. Tema asemel sai Nõukogude Liidu ajaloo kateedri juhatajaks dots. Madisson, kellele märtsis 1945 oli õppejõuna lisandunud Tomskist saabunud dots. Hilda Moosberg (koolituse saanud 1920. aastail Leningradis Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis). Kui 1946. aasta kevadel ülikoolis esmakordselt avati kolmeaastane aspirantuur kandidaadikraadiga teadlaste ettevalmistamiseks, siis täideti Eesti ajaloo alal kolm

aspirandikohta. Tõsiselt tõusis taas päevakorda keskkoolide ajalooõpetus. 1945. aastal korraldati ajalooõpetajate suvekursused, kus R. Kleis, J. Konks ja H. Moosberg pidasid kokku 100 tundi loenguid Nõukogude Liidu ja Eesti ajalooost. Samal suvel kavandati uue Eesti ajaloo õpiku koostamine (autoriteks H. Kruus, H. Moora, A. Vassar, J. Konks ja R. Kleis).⁵ Töö jäi takerduma ja õpikut tuli oodata veel aastaid. Küll aga ilmusid kuni kaugete 1950. aastateni pidevalt A. Pankratova Nõukogude Liidu ajaloo õpikud.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia kujunes nõukogude malli kohaselt kiiresti suureks teadustöö keskuseks paljude uurimisinstituutidega. 1947. aastal loodi Tartus Ajaloo Instituut (direktor Richard Kleis, direktori asetäitja Hilda Moosberg) kolme uurimisosakonnaga: Eesti ajaloo sektor (juhataja Artur Vassar), arheoloogia sektor (juhataja Harri Moora) ja kunstiajaloo sektor (juhataja Voldegar Vaga). Instituudi keskseks ülesandeks sai uue Eesti ajaloo koostamine, sest vanad ei kõlvanud enam ja kõrvaldati avalikkusest kiiremas korras. Samal, 1947. aastal alustas Tallinnas ehtsa nõukoguliku asutusena tööd NLK(b)P KK Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal – EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut (direktor Venemaalt tulnud Partei Keskkomitee töötaja Ivan (Johannes) Käbin, partei liige aastast 1927; direktori asetäitja pikaajaline kodanliku Eesti poliitvang Joosep Saat, partei liige aastast 1921). Viimatinimetatud asutuse põhiülesanded olid marksismi-leninismi klassikute tööde eesti keelde toimetamine ja EK(b)P ajaloo uurimine.

Sellega olid loodud vajalikud organisatsioonilised alused ajaloolaseks tööks Eesti NSV-s. Ainult oma ajaloo teadusliku ajakirja käikulaskmine ei saanud kogu nõukogude võimu vältel enam kuidagi jalgu alla. Üsna rohkesti ajaloolaseid artikleid, mis parteilise

⁵ Kõige selle kohta vt. lähemalt: H. Moosberg. TRÜ ajaloo-osakonna nõukogulikuks kujunemine 1944–1946. Mälestuskilde ja mõtisklusi. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk. 134–151.

“õige” vaatenurga alt valgustasid eriti uusima ajaloo küsimusi, avaldas parteiajakiri Eesti Bolševik, mis algul ilmus kaks korda kuus, alates 1952. aastast, mil sai nimeks Eesti Kommunist, kord kuus. Propagandailmelisi raamatuid peamiselt uusima ajaloo temaatikast andis välja põhiliselt kirjastus “Poliitiline Kirjandus” Tallinnas.

Ajaloo tegelemine ei olnud kerge. Stalinlik parteiideoloogia seadis siin oma kindlad piirid, mille vastu ei tohtinud eksida. Ajaloolaste mõte tohtis liikuda vaid marksismileninismi poolt määratud kitsastes raamides. Ajalugu pidi liigenduma ühiskondlik-majanduslike formatsioonide järgi, mille alusel oli vaja luua ka Eesti ajaloo tõsiteaduslik perioodiseering. Uurimistöös tuli tähelepanu keskendada esmajoones klassivõitlusele ning kapitalismi ja sotsialismi möödapääsmatule vastuolule, mis uusimal ajal märgitses esmajoones imperialistlike ja kodanlik-natsionalistlike mahhinatsioonide paljastamist. Tõsist käsitlemist vajava teemana kerkis esile eesti ja vene rahva põline sõprus, millele vastandus Suure Isamaasõja päevil tugevasti võimendunud saksavastatus. Ajalooteostes hakati sakslasi nimetama röövvalutajateks, penirüütliteks, interventideks, fašistlikeks okupantideks.

Eriti piiratud olid võimalused lähiajaloo valdkonnas, mille kõik senised käsitlused läksid keelatud raamatute nimekirja juba 1940. aastal. Mitmekõitelised “Eesti ajalugu” ja “Eesti rahva ajalugu” jõudsid sellesse nimekirja 1945–1947.⁶ Lähiajaloo käsitlus sõltus täielikult stalinlike parteijuhtide propagandistlikest taotlustest. Pealegi oli see servapiidi vahetult seotud iga tänase päevaga, mis homme juba muutus ajalooks. Partei tegi kindla valiku päevasündmustest, mis sobisid avalikus sõnas kajastada, mis mitte. Kõik sobimatu kuulus mitteteadmisele, see ei tohtinud saada avalikuks ega minna ajalukku. Nii ei olnud ajalehtedes ega raadios juttu massilistest arreteerimistest ja ülekuulamistest, rohketest kuritegudest ja õnnetustest, Lähi-

Venemaalt hulgaliselt maale tulevaist kotipoistest, kes vedasid oma kodukanti müügile leiba ja muid toiduaineid, sadade ja tuhandete raamatute ärakeelamisest ja hävitamisest, trükkisõna tabanud rangest eeltsensuurist. Nõukogudemaalt polnud teada isegi loodusõnnetusi, need vaevasid vaid kapitalistliku maailma. Metsavendluse kohta jõudis avalikkusse vaid mõni valitud teade võitlusest “bandiitidega”. Õigeks peeti mitte rääkida Ameerika abist, mida igamees tegelikult näha ja tunda sai alates lõputuist Studebaker-veoautode vooridest Punaarmee järelveos kuni poodides suurel hulgal müügile tuleva munapulbrini. Ei tutvustatud lähemalt ka keerukat mitmeastmelist kaardisüsteemi toiduainete ja esmajärguliste tarbeesemete ostmisel, mis kohe kehtestati põhimõttel: mida kõrgem ametikoht, seda avaramad võimalused odavateks ostudeks. Põlu alla sattunud tegelasi vahel kärarikkalt “paljastati”, kuid enamasti nad kadusid vaikselt ja jäljetult, nagu poleks neid olemaski olnud. Pool elu oli salastatud, kuigi kõike saadi ju tegelikult rohkem või vähem tunda ning kanti suusõnal kuulujuttudena edasigi. Tekkis nõukogulik kaksikmoraal, kus küüniliselt põimusid valeamine, oma naha hoidmine ning lõmitav teesklus ja järelekiitmine võimukandjate ees.

See kahekordne nägemine, üks avalik, teine salajane, kandus paratamatult ka lähiajalukku, mis uuele režiimile oli esmajärgulise propagandatähtsusega. Tuli rahva silme ette tuua kommunistliku partei kangelaslik võitlustee ja selgeks teha Eestis seni valitseanud kodanliku kliki tagurlik klassiiseloome. Tõsiseid raskusi valmistas sealjuures asjaolu, et kõigi Stalini 1930. aastate puhastustes hukatud eesti juhtivate kommunistide nimed olid keelatud. Tabustati ka sõjaeelse Eesti NSV keskse kuju, EK(b)P Keskkomitee esimese sekretäri Karl Säre nimi. Oli ta ju sakslaste poolt sõja algpäevil arreteerituna reeturiks osutunud. Vaenlasi võis nimeliselt sõimata, põlu alla langenud omasid aga ei kõlvanud nimetadagi. Partei ajaloost sai sel moel valdavalt anonüümsete tegelastega sündmuste jada, kus üksildasena troonis eesti kodanluse poolt 1922. aastal hukatud Viktor

⁶ K.-O. Veskimägi, tsit. teos, lk. 118, 171.

Kingissepp. Tema kõrval võis esile tõsta vaid väheseid teisi, kes “õigel ajal” Eestis olid ohvriks langenud. Loomulikult aga tõusis tähtsale kohale sõbraliku vene rahva esindaja, NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Mihhail Kalinini omaaegne (1901–1904) parteid ülesehitav tegevus Tallinnas.

Osutatud nimedepuudus ilmnes selgesti juba Eesti NSV viienda aastapäeva puhul Joosep Saadi vastutaval toimetusel avaldatud pidulikus koguteoses “Viis aastat Nõukogude Eestit” (1945), mis kuulus levitamisele 15 000 eksemplaris. Raamatut sissejuhatavas H. Alliku artiklis “Eesti töörahvas võitluses nõukogude võimu eest 1917–1920” kõlbasid lisaks Kingissepale nimetada (ja ainsana koguni sõrendatult!) vaid kolm Tallinna punakaartlast, kes Virumaal Püssi mõisa töörahva kätte võtmisel 10. detsembril 1917 balti parunite ja eesti valgekaartlaste ohvriks langesid: Mihkel Aitsam, Jüri Kalmus ja Ludvig Imberg. P. Keerdo artiklis “Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu eest kodanliku Eesti aastail” tõsteti provokaator Linkhorsti poolt ära antud eesti töörahva juhi Kingissepa kõrval veel esile karastatud bolševik Jaan Tõmp, kes 1924. aastal mõisteti surma selle eest, et oli kohtusaalis hüüdnud “Elagu töörahva valitsus!”, ja mainiti sm. Leineri mahalaskmist 1927. aastal. Ka tsiteeriti N. Karotamme kirjutist 1924. aasta 1. detsembri ülestõusust, mis 1934. aastal oli ilmunud ajakirjas Klassivõitlus. Samas laadis avaldasid parteiajaloolased Jaan Sepp (=Daniel Rudnev), Joosep Saat, A. Gronski jt. sarja kirjeldavaid raamatukesi ja artikleid, mis valdavalt olid teaduslikult üpris tagasihoidliku tasemega. Nende hulgas sätas oma lööva ütlemisega täiesti omaette Viktor Kingissepa 1946. aastal taas välja antud pamflett “Kellele iseseisvus, kellele ike” (1919). Ajale iseloomulikult tuli sellest raamatust avalikes raamatukogudes välja lõigata N. Karotamme kirjutatud eessõna, kui ta 1950. aastal parteijuhi kohalt kõrvaldati.

Eriti oluline oli hoolt kanda selle eest, et kõigi Balti riikide annekteerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel esitataks 1917. aastal alguse saanud nõukogude korra taastamisena ja vabatahtliku liitumisena,

milleni viisid kohapealsed revolutsioonilised sündmused. Tänu sellele, et 17. juunil saabusid Eestisse Nõukogude armee täiendavad väeosad, sai 21. juunil teoks Eesti proletariaadi revolutsiooniline väljaastumine, mis juba mõnda aega oli küpsemas. Stalini lähem kaastööline Andrei Ždanov oli paar päeva enne seda saabunud Tallinna ainult selleks, et kontrollida Nõukogude valitsuse nõudmiste täitmist Eesti võimude poolt. Tolleaegse revolutsiooni käsitus tuli hoolikalt välja töötada, millega kaasnes Baltimaade parteiajaloolaste aastaid kestnud pikk targutav vaidlus selle üle, kas revolutsioon algas juunis ülddemokraatlikuna ja kujunes alles juuli keskpaiku sotsialistlikuks või oli juba algusest peale sotsialistlik. See raske probleem suudeti lõplikult lahendada alles 1969. aasta mais Tallinnas toimunud NSVL Teaduste Akadeemia ja Balti liiduvabariikide teaduste akadeemiate ühisistungil, kus tunnistati õigeks viimane seisukoht.

Eesti kodanliku ideoloogia ajaloolise klassiolemuse kõrgemal ideelis-teoreetilisel tasemel selgitamise võttis oma hoolde Kaug-Ida eestlasest universaalteadlane Gustav Naan, kes lisaks Leningradi ülikoolis õpitud füüsikale omandas Moskvast parteilise kõrghariduse. 1945–1946 avaldas ta Eesti Bolševikus kolm artiklit, millest ühiste kaante vahel sai “Poliitilise Kirjanduse” väljaandel suundaandev kogumik “Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus” (1947, 128 lk.). Eessõnas rõhutab Naan ehtsas stalinlikus sõnastuses oma töö põhiseisukohti: “Kodanlik-natsionalistlik ideoloogia oli ja on sügavalt vaenulik rahvahulkadele. Kodanlikud natsionalistid on e e s t i r a h v a v e r i v a e n l a s e d – need, kes esinesid eesti rahva nimel, kuid tegelikult reetsid tema elulised huvid balti paruneile ja Vene isevalitsusele, saksa okupantidele ja Entente’i interventidele, need, kes muutsid Eesti kodanliku Lääne vasalliks, kes ise muutusid lõppeks fašistlike inimsööjate käsikuteks ja oma rahva timukateks, kelle riismed püüavad nüüd takistada vaba rahva loovat tööd.” Kogumiku esimene ja kõige pikem artikkel “Eestlaste liitumine rahvuseks ja rahvusliku liikumise

tekkimine” annab Stalini klassikalise rahvusedefinitsiooni⁷ baasil sügava teoreetiliselt põhjendatud käsitluse eesti rahvuse ja rahvusliku ideoloogia kujunemisest ning iseloomust, kusjuures on teravmeelselt kasutatud ohtraid tsitaate Eesti Vabariigi aegseist ajalooettest (Nikolai Köstner, Juhan Vasar, Hans Kruus, “Eesti rahva ajalugu”, “Raamatu osa Eesti ajaloos” jms.). Alapeatüki “Märkusi eesti rahvusliku liikumise tekkimisest” puhul märgib ta koguni, et see “tugineb, vähemalt faktilises osas, H. K r u u s i allpool tsiteeritud uurimustele” (lk. 45). Kõik see osutab tõepoolest üsna laialdast vastavasse kirjandusse süvenemist, mis tolleaegsete eesti parteiideoloogide puhul kahtlemata oli haruldane. Selgemini propagandailmelised olid mõlemad ülejäänud artiklid: “Eesti kodanliku natsionalismi arenemisteest” ja “Eesti kodanliku iseseisvuse sünnist”, neist viimane õieti Eduard Laamani tuntud raamatu “Eesti iseseisvuse sünd” (1936) nõukogulik parafraas. Tulemuseks oli kõike kokkuvõttev lõppmoraal: “2. veebr. 1920 kirjutati rahuleping alla. Lõppes sõda, mille kodanlikud natsionalistid on variserlikult nimetanud “vabadussõjaks” “iseseisvuse eest”, mis tegelikult aga oli sõda meie rahva ja riigi iseseisvuse ja vabaduse vastu. Tõelise iseseisvuse ja sõltumatuse võitis eesti rahvas kätte alles 20 aasta pärast, 1940. aastal, 21. juulil.” Tänu vaadeldud raamatule kujunes G. Naanist otsustava tähtsusega nõukogude ajaloolane, kellest 1950. aastal sai Ajaloo Instituudi direktor ja 1951. aastal akadeemik ning Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident.

Naani kõrval paistis kodanliku natsionalismi ajaloolis-ideoloogilisel paljastamisel silma ka Paul Vihalem, kes oli 1930. aastail lõpetanud Tartu ülikooli lootustandva haldus- ja tööõiguse spetsialistina. Vihalem kuulus 1940. aasta juunipunaste hulka ja töötas sõjajärel Nõukogude haldusaparaadis mitmel

kõrgel kohal, sealhulgas 1941–1946 Eesti NSV töö rahvakomissarina, misjärel siirdus põhiliselt teadustööle. Tema esimene ajaloolane kirjatükk oli “Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu” (Eesti Bolševik 1946, nr. 1, lk. 6–16), milles ta teemale lähenes esmajoones õigusajaloo vaatenurgast. Põhitees oli see, et võimutsevad kodanlikud natsionalistid eesotsas Uluotsaga püüdsid tõestada, kuidas kohalik võim Eestis läks 13. sajandil alistumislepingutega sakslaste kätte, kes selle “seaduspäraselt” säilitasid uute vallutajatega sõlmitud alistumislepingute alusel kuni 20. sajandini, mil see lõpuks anti üleandelepinguga eesti kodanlusele, kelle silmis bolševike revolutsiooniline võim oli ebaseaduslik. Lõppjäreldus oli selge: “Seega osutuvad Uluots ja kodanlikud natsionalistid ei milledekski muudeks kui ajaloo võltsijateks, eesti rahva õelaimateks vaenlasteks.” Samas vaimus jätkas Vihalem mitmeis artiklis, nagu “Kodanliku Eesti ühiskonnateaduste Nõukogudevastast orientatsioonist” (Eesti Bolševik 1948, nr. 11), “Kuidas ameerika imperialistid kasutasid eesti kodanlikke natsionaliste Nõukogudevastases interventsioonisõjas” (Eesti Bolševik 1949, nr. 11) jt. Oma sellesuunalised uurimused suutis ta raamatuiks vormida alles palju hiljem: “Eesti kodanlus imperialistide teenistuses” (1960), “Valimised kodanlikus Eestis” (1963), “Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse” (1971).

Ka Hans Kruus ise ütles sõjajärgseil aastail Eesti lähiajaloo ümberhindamisel oma otsustava sõna. Enamik tema kirjutisi avaldati ajalehtedes. Välisasjade rahvakomissarina andis ta 1945. aasta suvel toimunud Tartu ülikooli teaduslikul sessioonil marksistliku hinnangu kodanliku Eesti välispoliitikale. Ettekanne avaldati Postimehes läbi mitme numbriga 25.–31. juulil 1945. a.⁸ Rahva Hääles (04.–09.01.1946) ilmus teine pikem artikkel “Kuidas seipitseti kodanliku Eesti viimane põhiseadus”. Ülikooli teadussessioonil 1946 ettekanne “Eesti ajaloo võltsimine saksa okupantide ja nende käsilaste poolt” avaldati koguni kahes lehes: Rahva Hääles (12.12.1946) ja Postimehes (14.12.1946).

⁷ “Rahvus on ajalooliselt kujunenud püsiv ühtekuuluvus keele, territooriumi, majanduselu ja ühises kultuuris avalduva psüühilise laadi suhtes.”

⁸ Vrd. ka H. Kruus. Kodanliku Eesti diktatuurivõimu välispoliitika 1939–40. – Eesti Bolševik 1947, nr. 9.

A. Jõeäär. Klooga surmalaager	440
V. Hion. Fašistliku terrori mõju rahva tervishoiusse Eesti NSV-s	449
R. Sirge. Saksa okupantide käpa all	465
V. Kruus. Eesti naised gestapo vanglates ja vangilaagrites	479

EESTI LINNAD JA MAAKONNAD SAKSA FAŠISTLIKU OKUPATSIOONI ALL

A. Hendrikson. Tallinn Saksa okupatsiooni ajal	493
E. Ristmägi. Saksa okupandid Harjumaal	508
E. Tõnurist. Tartumaa saksa okupantide ikke all	518
J. Nessler. Pärnu linn saksa fašistliku okupatsiooni ikke all	524
A. Lääne. Okupatsiooniaeg Kohila vallas	529

EESTI RAHVA VÕITLUS SAKSA OKUPANTIDE JA NENDE KÄSILASTE VASTU

~~Rahva võitlus saksa okupantide vastu~~	~~439~~

JARELSÖNA

E.d. Päll. Muudame oma sünnimaa õitsevaks sotsialistlikuks riigiks	555

Stalinlik järeletsensuur. Tallinnas Eesti Akadeemilises Raamatukogus paiknev raamatu "Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944" (1947) sisukorra leheküljel, millel käisiti kustutatud hiljutise EK(b)P sekretäri Villem Kuusiku nimi ja artikli pealkiri "Eesti rahva võitlus saksa fašistlike okupantide vastu" (terve artikkel raamatust välja lõigatud).

Mõnevõrra kaugemasse minevikku, Kruusile südamelähedasse rahvuslikku ärkamisaega viis 1948. aastal Teaduste Akadeemia sessioonil esitatud "Eesti rahvuslik ärkamisliikumine Venele lähenemist taotlemas" (ENSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 14.–17. aprillil 1948. a. Üldistungid. Tallinn, 1949, lk. 101–141).

Kui 1947. aastal vastukaaluks Saksa okupatsiooni ajal ilmunud anonüümsele "Eesti rahva kannatuste aastale" avaldati M. Laosoni, E. Pälli ja J. Saadi nõuetekohasel toimetusel omapoolne koguteos "Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944" (575 lk., 12 200 eks.), siis võeti sinna ka kaks H. Kruusi artiklit: raamatut sissejuhatav "Eesti rahva võitlusest saksa okupantidega minevikus" (käsitles sündmusi 13. sajandist kuni 1918. aasta Saksa okupatsioonini) ning juba mainitud "Eesti ajaloo võltsimine saksa okupantide ja nende käsilaste poolt". Neid isegi ei lõigatud hiljem raamatust välja, nagu tuli teha juhtiva parteitegelase Villem Kuusiku artikliga "Eesti rahva võitlus saksa fašistlike okupantide vastu", kui see 1952. aastal NSVL Ülemkohtu sõjakolleeegiumi poolt 25 aastaks vangi mõisteti.⁹

Erilist esiletõstmist väärib H. Kruusi artikkel "Eesti kodanliku riigi loomine kui klassivõitluse ja reaktsiooni tee Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni vastu" (Rahva Hää 02.–03.11.1946). See oli reageering ÜK(b)P Keskkomitee hiljutiste ideoloogiliste otsuste tagajärjel järsult muutunud sisepoliitilisele õhkkonnale, mispuhul talle ilmselt oli ette heidetud omaaegseid "kodanlikke" seisukohti ajaloo küsimustes. Nagu Kruus ise oma artiklis ütleb: "On endastmõistetav, et neist eluliselt tähtsaist, kõigiti tervitatavaist otsuseist peavad tegema vastavaid järeldusi ka meie teaduse, eriti ühiskonnateaduse alal töötajad." Tsiteerimist väärib see osa artiklist, kus Kruus räägib oma endistest vigadest lähemalt. Ta osutab, kuidas kodanlikus käsitluses 1918.–1920. aasta verist kodu- või klassisõda "taoteldi näidata kui "rahvuslikku võitlust", "vabadussõda". Ja jätkab: "See juurteni väär kodanlik-natsionalistlik seisukoht oli omal ajal omane ka nende ridade kirjutajale.

⁹ V. Kuusik oli partei liige 1924. aastast, istus 1930–1938 kodanlikus vanglas, töötas EKP Keskkomitee III sekretärina 1946–1951 (vt. Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2677).

Laiema ühiskonna teadvuses eriti kahjulikke jälgi jätvaks kujunes selle poolest tema raamatu “Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II” (ilmus 1928. a.) lõpposa, mis käsitles 1917. a. revolutsiooni ja järgnevat Eesti kodusõja ajastut. See osa ilmus ka saksa- ja prantsuskeelses väljaandes ning lühendatult “Eesti entsüklopeedias”.

Sirvin üle hulga aja, nende ridade kirjutamise vahel, seda käsitlust ja imestun, millisest võrast väikekodanlikust perspektiivist kõik need read ja leheküljed on kirja pandud. Selle kõrval valdab mind kohe kahetsustunne, et alles nii hilja on avanenud võimalus tundma õppida marksismi-leninismi põhitõdesid ja nende abil õigesti aru saada ajaloolisest arenguprotsessist, seega õigesti mõista ka seda võitlust, mille kodanlik terminoloogia ristas võitluseks Eesti “iseseisvuse” eest ja “Eesti vabadussõjaks”.¹⁰

On siiski vähe sellest, kui iseloomustada kõnesolevat käsitlust kui väikekodanlikust mutiperspektiivist kirjutatud. Eksimuse käsitluses oli märksa sügavam ja põhjalikum. Ta juurdus selles väärar kodanlikus kontseptsioonis klassivõitlusest ja riigist, mis valitses Eesti kodanlikus ühiskonnas ja viis ka nende ridade kirjutaja vääradele seisukohtadele 1917.–1920. a. sündmuste mõistmisel ja käsitlemisel.[– –]

Olnud eksimusi ja avaldatud väärseisukohti ei tule ega saagi õiendada nende lihtlase mahakriipsutamisega. Neid tuleb kummutada tõsise kriitika ja ümberhindamise teel, mille kaudu saadud tulemused astuvad endiste vildakute ja väärseisukohtade asemele. Alljärgnevalt esitab nende ridade kirjutaja mõned leheküljed oma uuest arusaamisest 1917.–1920. a. sündmuste kohta Eestis, teosest, mis autoril on kirjutatud kolm aastat tagasi Suure Isamaasõja päevil Nõukogude tagalas. [– – –] Andes need leheküljed avalikkusele, ei soovi autor midagi nii kirglikult, kui et need ka omalt poolt aitaksid koristada ja kõrvaldada neid kodanlik-natsionalistliku

ideoloogia jäänuseid ja varemeid, mis on siin ja seal meie inimeste teadvuses veel risuks ees. Seda kõike selleks, et nende varemete asemele tõuseks ja kindlustuks uus nõukogulik teadvus, mis on tarvilik meie rahva edasiviimiseks eesoleva parema tuleviku poole, uutele kõrgustele, sotsialismi ja kommunismi kõrgustele!”

See kirjutis märgitses Kruusi-poolset algakti heitluses, mis aina teravnedes viis kolme aasta pärast ENSV Teaduste Akadeemia presidendi ja välisministri kui kodanliku natsionalisti vallandamiseni, parteist väljaheitmiseni ja vangistamiseni. Oli algamas üks Nõukogude Eesti ajaloo kõige süngemaid perioode, mis lisaks küüditamisele tõi kaasa laiaulatuslikud puhastused intelligentsi hulgas, kusjuures suur osa eesti “kodanlikust” minevikukultuurist heideti “ajaloo prügikasti”. Akadeemia presidendi eeskujul pidid ka mitmed teised kodanlikus Eestis kujunenud teadlased ajakirjanduses nõuetekohaselt avaldama oma mineviku seisukohti ja tegevust ümberhindavaid kirjutisi. Kruusi lähemaist kolleegidest ja kaastöölistest kuulutas Richard Kleis artiklis “Nõukogulik ühiskond ja “Eesti entsüklopeedia”” (Rahva Hääl 19.12.1947) tema peatoimetusel 1930. aastail ilmunud entsüklopeedia nõukogude lugejale täiesti sobimatuks ja lausa kahjulikuks teoseks “oma kodanlike väärkontseptsioonidega, lääne reaktioonilise teaduse ning manduva kultuuri eeskummardamisega ja NSV Liidu teaduse ja kultuuri saavutuste ignoreerimisega või vääririti valgustamisega”. Lõpptulemusena rõhutas ta, et nõukogude töötajad vajavad uut, Nõukogude Eesti entsüklopeediat. Läks aega, mis läks, kuid kaksikümmend aastat hiljem, 1968 ilmuski “Eesti nõukogude entsüklopeedia” esimene köide, mille tiitellehe pöördel peatoimetaja (Gustav Naani) asetäitjana figureeris R. Kleis. Harri Moora artikkel “Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspluaatorliku kildkonna teenistuses” (Rahva Hääl ja Edasi 28.10.1949) taas paljastas kodanliku Eesti ajaloolaste liberaalkodanliku voolu tegelikku reaktioonilist iseloomu näidetega tema enda muinasaja käsitlusest “Eesti ajaloo” I köites (1935), kusjuures tema oma-

¹⁰ Mis sest, et Kruus juba 1941. aasta algul avalikult oli andnud Vabadussõjale kui klassisõjale õige marksistlik-leninliku hinnangu. Vt. ülalpool.

Eesti NSV Ülemnõukogusse valitud saadikud

Julius Siimu p.
AAMISEPP
Jõgeva valimis-
ringkonnas nr. 55

Peeter Ivani p.
TIIDO
Mustvee valimis-
ringkonnas nr. 56

Max Jaani p.
LAOSSON
Saadjärve valimis-
ringkonnas nr. 57

Osvald Aabrami p.
MUST
Peipsi valimis-
ringkonnas nr. 58

Hansu Hansu p.
KRUUS
Luunja valimis-
ringkonnas nr. 59

Hilda Davidi t.
REINHOLD
Kambja valimis-
ringkonnas nr. 60

Alma Jakobi t.
TOMINGAS
Emajõe valimis-
ringkonnas nr. 61

Voldemar Juhani p.
TELLING
Ahja valimis-
ringkonnas nr. 62

Hans Kruus 16. veebruaril 1947 valitud Eesti NSV Ülemnõukogu saadikute hulgas (Pilt ja Sõna 1947, nr. 2/3).

Ülareas saadik Max Laosson, kes EK(b)P märtsipleenumi 1950 eriti ilmekalt paljastas Kruusi kodanlik-natsionalistlikku olemust (vt. Akadeemia 1999, nr. 6, lk. 1312–1336).

aegsed publitsistlikku laadi kirjutised paraku “veel otsesemalt valitseva ekspluataatorliku kodanliku kildkonna taotlusi toetasid”. Veel hullem oli meenutada, “et ma [– –] mõnda aega kaasa läksin niisuguse mustasajalise organisatsiooniga, nagu seda oli ERK, kust alles siis eemale jäin, kui see juba lausa oma puhtfašistlikku nägu hakkas näitama”. “Kõiki neid suuri vigu hakkasin mõistma siis, kui asusin süvenema kõikevõitvaise marksismileninismi tõdedesse.”

1950. aastal vallandati Richard Kleis Ajaloo Instituudi direktori kohalt ja tema asemele astus G. Naan. Samal aastal kaotati

Tartu ülikoolist nii Eesti ajaloo kui ka arheoloogia professor (need taastati alles 1990. aastal). H. Moora säilitas siiski Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori juhataja koha. 1957. aastal valiti ta Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikuks. R. Kleis võis jätkata Tartu ülikooli dotsendina aastast 1954. Hans Kruusi enda saatus ei olnud nii kerge. Pärast nelja-aastast vanglas “eeluurimise” all istumist teda Eestis näha ei tahetud. Ta sai 1955. aastal vanemteaduri töökoha Moskvas NSVL Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis, kust alles 1958 pääses samale kohale Eesti NSV TA Ajaloo Instituudis. Ühtlasi taastati tema

akadeemiku staatus (1946. aastal saadud NSVL TA korrespondentliikme tiitel oli jäänud tühistamata).

Niipalju lähiajalooast ja selle seostest kaasaajaga. Tõsiselt oli kaasaajaga seotud ka eesti ja vene rahva sõpruse küsimus, sest see mängis olulist rolli tegelikus elus. Juba 1945. aasta kevadel võttis R. Kleis vene ja eesti rahva ajaloolise sõpruse oma populaarloengu teemaks.¹¹ Küsimuse selgitamisel tulid abiks noored vene ajaloolased Natalia Kazakova ja Igor Šaskolski, kelle sulest Leningradi poliitkirjastus avaldas samal aastal 10 000 eksemplaris pisikese raamatukese pealkirjaga “Rus’ i Pribaltika (IX–XVII vv.)” (128 lk.). Pisut muudetud kujul eesti keelde tõlgitult sai sellest J.[!] Šaskolski suundaandev brošüür “Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega IX–XVII s.” (87 lk.), mille avaldas RK “Poliitiline Kirjandus” 1946. aastal Tallinnas J. Saadi vastutaval toimetusel 7200 eksemplaris. Venekeelset algupärandit selles millegipärast ei mainitud ega osutatud ka, et tegemist on tõlkega. Küll aga öeldi tiitellehe pöördel, et III peatükk on kirjutatud ühiselt N. Kazakovaga. Ajalooliste sidemete käsitus raamatukeses algas eestlaste varase osasamisega Vene riiklusest ja lõppes Baltimaade liitmisega Venemaa külge Peeter I poolt, mille ühe olulise tulemusena tõstis autor esile eesti ja läti rahvale 200 aastaks rahu toomise pärast sajandeid kestnud sõdade perioodi. See pika rahuaja tees, mida meil Vene võimu all juba 19. sajandil alates Otto Wilhelm Masingust alatas truualamlikult korrati,¹² sai nüüd taas kindla koha Eesti ajaloo ülevaades. Sõprussidemetele kindla teoreetilise aluse andmisel peeti lisaks ilmselt väga oluliseks A. Pankratova raamatut “Naša velikaja Rodina” (1946). See andis kokkusurutud ülevaate vene rahva kangelaslikust minevikust,

mille käigus toimus ka nüüdse Nõukogude Liidu rahvaste vennaliku pere ühtekoondamine. 1948. aastal avaldati see eestikeelses tõlkes pealkirjaga “Meie kodumaa kangelaslik minevik” tervenisti kolmes trükis (kokku 45 200 eks.) ja 1949. aastal uue väljaande alusel veel kord pealkirjaga “Nõukogude rahva suur minevik” (10 000 eks.).

1947. aasta kevadel pidas R. Kleis ENSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil programmilise ettekande “Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo valdkonnast”, milles lisaks ajaloolastele seadis ülesandeid ka keeleteadlastele, etnograafidele, folkloristidele, kunsti- ja kirjandusloolastele. Samas andis H. Moora omapoolse ülevaate “Eesti-Vene suhteist IX–XIII sajandil”.¹³ Mõlemad esinejad osutasid I. Šaskolski teedrajavale osale küsimuse käsitlemisel. Seejärel käivitus kohe ka laialdane uurimistöö, mille esialgsed tulemused võeti kokku aprillis 1948 Tallinnas toimunud akadeemia II teaduslikul sessioonil, kus ettekannetega esindasid ajalugu A. Popov (Leningradist), H. Kruus ja P. Viha-lem, keeleteadust Paul Ariste, folkloristikat R. Viidalepp ja H. Tampere, etnograafiat Aliise Moora, kirjandusteadust Bernard Sööt ja Alice Haberman. Sessioonist Loomingu veergudel kokkuvõtet tehes jõudis F. Roose järeldusele, et selle ettekanded “näitasid ka laiemale avalikkusele, kuivõrd tõsiasjade peapealepööramisele ning ajalooliste faktide vastutustundetule võltsimisele olid rajatud ühelt poolt balti-saksa, kodanliku Eesti ja hitlerlike “teadlaste” katsed kinni mätsida eestlaste-venelaste tõelisi vahekordi ning teiselt poolt nende vagajutud lääne orientatsioonist, mis hilisemal perioodil ümber kujundati fašistlikuks legendiks eesti ja saksa rahva “saatuskaaslusest””.¹⁴ Akadeemia plaani võeti kolmeköiteline kogumik “Eesti-Vene suhted ajalooliselt”, mis järgneva aja segadustes aga iial ei valminud, kuigi uurimistöö selles suunas järgmisel aastakümnel veel kindlalt jätkus. Küll aga jõuti 1950. aastal välja anda A. Gronski ja O. Rissi raamatuke “Vene ja eesti rahva sõpruse ajaloo” (91 lk.), mis varasema ajaloo kõrval 20. sajandi sündmusi rohkem esile tõstis. Väärrib veel märkimist,

¹¹ H. Moosberg, tsit. teos, lk. 138.

¹² Vt. A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 27.

¹³ Vt. Teaduslik sessioon 23.–29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 3–19 (R. Kleis) ja 20–48 (H. Moora).

¹⁴ F. Roose. Eesti ja vene rahva sõprussidemed. – Looming 1948, nr. 6, lk. 740.

et samal aastal valmis noore kujuri Olav Mäni skulptuur “Vürst Vjatško ja Meelis Tartu kaitsel 1224. aastal”, mille reljeefne kujutis sai igipõlise vene-eesti sõpruse kajastajana suure “Eesti NSV ajaloo” I köite kaanekujunduses keskse koha.

Väga vaevaliselt edenes Eesti ajaloo periodiseerimine. Selleks moodustati komisjon koosseisus Hans Kruus, Artur Vassar, Abe Liebman (Vabariikliku Parteikooli ajalookateedri juhataja) ja Gustav Naan. Komisjoni esialgsed töötulemused avaldati periodiseerimise kavana Eesti Bolševikus (1948, nr. 17) autorinimeta artiklis “Eesti ajaloo periodiseerimisest”, milles olid esitatud ka komisjoni liikmete nimed (mõne aasta pärast Kruusi enam nende hulgas ei mainitud). Nagu selgub Vabariikliku Parteikooli direktori Lidia Lambakahari sõnavõtust partei keskkomitee kurikuulsal VIII pleenumil (märtsis 1950),¹⁵ eelnesid sellele tõsised telgitagused mahhinatsioonid. Liebman ja Naan olevat 1948. aasta jaanuaris Eesti Bolševiku toimetusele esitanud omapoolse artikli Kruusi asjakohaste seisukohtade mõningase kriitikaga, millest teada saades Kruus pannud kiires korras kõik rattad käima, et see ei ilmuks, ja organiseerinud A. Vassarilt teda toetava artikli. Selle tulemusena ei ilmunud kumbki artikkel ja sügisel läks Eesti ajaloo periodiseerimise kava lõpuks omavahelisel kokkuleppel trüki ilma igasuguse Kruusi seisukohtade kriitikata. Kahjuks ei selgu, milles see kriitika sisuliselt seisis. Kui kõrvutada 1948. aasta kava näiteks Gustav Naani toimetusel 1952. aastal ilmunud “Eesti NSV ajaloo” sisujaotusega, siis ajalooperioodid on üldiselt samad, kuid leidub mõningaid erinevusi pealkirjades. Kõige olulisem on ehk see, et algses kavas ei ole mainitud Vene riikluse osa Eesti ajalookäigus 9.–13. sajandini, mis ajalooraamatu II ja III peatüki pealkirjades on selgesti esile toodud. Kas taas siis eesti-vene põlise sõpruse probleem? Sellele võiks viidata ka asjaolu, et juba aasta varem oli Eesti Bolševik (1947, nr. 5) avaldanud arutluse korras I. Šaskolski artikli “Eesti rahva poliitilise ajaloo alperioodist”, milles põhjendati seisukohta suure osa Eestist kuulumisest algul Kiievi riigi

koosseisu, hiljem Novgorodi sõltuvusse. Mingit avalikku arutlust ei järgnenud. Ajaloo periodiseerimise küsimust aga arutati veel mõnda aega. 1952. aasta suvel organiseeriti ENSV Teaduste Akadeemia vastavasisuline sessioon, milles osalesid ka Vene NFSV ja teiste vennasvabariikide ajaloolased. Seejärel avaldati koguni eraldi raamat “Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest” (1954, 88 lk.), milles vastavaid seisukohti esitasid H. Moora (ürgkogukondlik kord), A. Vassar (feodalismi ajajärk), J. Saat (kapitalistlik formatsioon) ja V. Maamägi (sotsialistlik formatsioon). Pika töö tulemused peaksid ilmnema “Eesti NSV ajaloo” teises, põhjalikult ümbertöötatud trükis (1957, endiselt G. Naani toimetuse all), kus aga üldjaotuses mingeid olulisi erinevusi ei ole, küsimuses on peamiselt vaid sõnalised muudatused.

Nüüd veel Eesti ajaloo üldülevaate koostamisest, mida algusest peale peeti eriti vajalikuks, eriti kooliõpetuse seisukohalt, sest vanad õpikud ei kõlvanud ses küsimuses ju kasutada. Miks see asi 1940. aastate lõpupoolel kuidagi jalgu alla ei võtnud? Tõenäoliselt tekkis juba üsna varakult tõsiseid lahkarvamisi H. Kruusi ja “parteiajaloolaste” vahel, mistõttu töö ei tahtnud kuidagi edeneda. Kui Kruusist saadi jagu, siis ilmus kahe aasta pärast TA Ajaloo Instituudi väljaandel ja Gustav Naani toimetusel ka “Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)” (1952, 484 lk., 15 000 eks.), autoreiks (käsitletavate ajalooetappide järjestuses) H. Moora, A. Vassar, H. Moosberg, G. Naan ja J. Saat ning V. Maamägi. Pange tähele: Eesti ajalugu muutus sellest raamatust peale kuni nõukogude võimu lõpuni Eesti NSV ajalooks. Siingi eeskujuks nõukogude mall, sest “NSVL ajalugu” asendas “Vene ajalugu” kohe pärast Pokrovski kooli langust. Oli ju Nõukogude võim ajaloolise arengu tipp ja eesmärk, mida kogu eelnev ajalookäik ette oli valmistanud. Raamatu eessõnast selgub, et see oli muu hulgas mõeldud ka õppevahendina kasutamiseks Eesti NSV kõrgemates ja keskkoolides.

¹⁵ Vt. Akadeemia 1999, nr. 8, lk. 1783–1784.

Et raamat algelt tõepoolest kavandati õpikuna, see selgub enne tema ilmumist 1951. aastal 300 eksemplaris trükitud maketist pealkirjaga “Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele”, mida levitati asjaomaste instantside ja isikute hulgas seisukohavõtuks ja parandusettepanekute tegemiseks. Maketi eessõnas öeldakse selgesõnaliselt, et töö on valminud vastavalt EK(b)P Keskkomitee poolt 1950. aasta septembris Ajaloo Instituudile tehtud korraldusele koostada ENSV ajaloo õpik keskkoolidele. Õpikuna lõpeb makett kokkuvõttega “Mida õpetab Eesti NSV ajalugu”, mis hilisemast väljaandest ära jäeti. Selle rasvases kirjas trükitud põhilauseid tasub ajastule iseloomuliku lõppmoraalina siingi ära trükkida:

“Eesti NSV ajalugu õpetab meid kindlustama rahvaste sõprust ja tugevdama liitu suure vene rahvaga. Eesti NSV ajalugu õpetab, et kodanlikud natsionalistid, kes püüavad õõnestada rahvaste sõprust, on eesti rahva õelaimad vaenlased. [– –]

Eesti NSV ajalugu, eesti rahva parimate poegade ja tütarde eeskuju õpetab ennastsalgavalt töötama rahva hüvanguks, oma suure Kodumaa õitsenguks, võitlema jõudu säästmata kommunismi võidu eest. [– –]

Eesti NSV ajalugu õpetab, et kõigi oma saavutuste eest me võlgneme tänu bolševike parteile. Olgem lõpuni ustavad bolševike parteile, Lenini–Stalini parteile, kes viib meid võidult võidule!”

Hea stalinlikus stiilis ülevaate 1940. aastail toimunud arengust Eesti ajaloo käsitlemisel annab Viktor Maamäe ja Artur Vassari ühisartikkel “Kümme aastat ajalooteadust

Nõukogude Eestis”, mis avaldati Eesti NSV Teaduste Akadeemia esinduslikus kogumikus “Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950” (1950, lk. 11–42). Artikli argumentatsioonist tuleb täie selgusega ilmsiks, et H. Kruusi ja teiste kodanlike ajaloolaste “kõige põhilisemaks ülesandeks kodanluse diktatuuri ajajärgul oli õigustada kodanlikku Eesti riiki, näidata seda kogu eelneva ajaloolise arenemise lõppeesmärgina”, kuna tegelikult oli senise ajaloo protsessi lõppeesmärgiks hoopis Eesti NSV Nõukogude Liidu koosseisus, põlises sõpruses suure vene rahvaga. Väljapaistvaim eesti ajaloolane-marxist oli Viktor Kingissepp ja Eesti ajaloo uurimine sai “tõesti vabalt toimuda ainult Nõukogude Liidus”, vastupidiselt “kodanliku “vabariigi” terroritingimustele”. Kui siis Eesti töötav rahvas 1940. aastal taastas Nõukogude korra, läks mõningail kodanlikel ajaloolastel eesotsas H. Kruusiga korda enda kätte haarata olulised komandopunktid ajaloorindel. Ja kui seltsimees Stalin isiklikult oma allkirjaga 19. jaanuaril 1946 pani aluse Eesti NSV Teaduste Akadeemiale, mis kindlustas tõelise nõukogude teaduse arengu Eestis, püüdsid “kirjut karva kodanlikud ajalootegijad” end endiselt reklaamida ainsate Eesti ajaloo uurijatena, “et oma kodanlik-natsionalistliku ajalookäsitusega rahvahulki petta ja uinutada”. Nad tegid omalt poolt kõik, et saboteerida õilsaid eesmärgi ja hoida Eesti ajalugu lahus Nõukogude Liidu ajaloost, kuhu see orgaaniliselt kuulub. “Säärase rahvavaenuliku ajalookäsitluse pärand on avaldunud kahjulike ja arengut pidurdavate iganditena Eesti NSV-s kuni tänapäevani. [– –]

¹⁶ Veel tunduvalt teravamal kujul käsitlevad samad autorid teemat kuu aega pärast kurikuulsat märtsipleenumit avaldatud ajaleheartiklis “Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal” (Rahva Hää 28.04.1950, nr. 102). Selles muide rõhutatakse, et H. Kruus oli endale monopoliseerinud monograafilise teema “Eesti kodanlik riik 1918–1940”. Uurimus oli võetud koguni 1948. aasta kirjas-tamisplaani, kuid jäi ilmutamata. “Kodanluse diktatuuri ajajärk, mille mürgised igandid end Nõukogude Eestis ägeda klassivõitluse tingimustes kõige teravamalt tunda annavad, kõrvaldati seega intensiivsema

uurimise valdkonnast ja püüti teha seda isiku monopoliks, kes sama kodanluse diktatuuri kindlustamisest ja õigustamisest kogu selle kestuse ajal väljapaistva natsionalistliku ideoloogina oli aktiivselt osa võtnud. Kavatsatud plaani õnnestumine oleks tähendanud sellele ajajärgule sisuliselt kodanlik-natsionalistliku, töölikklassile vaenuliku käsitluse andmist.” 1949. aasta tööplaani võttis Kruus endale uue teema, “Kodanliku Eesti välispoliitika 1918–1940”.

Seetõttu on bolševistlikult terav võitlus kodanliku natsionalismi vastu ajalooteaduses nõukogude ajalooteadlaste üks põhilisemaid ülesandeid.”¹⁶

Jääb vaid lisada, et Leningradi ülikoolis sõja eel ajaloolasekoolituse saanud Viktor Maamäest sai 1951. aastal TA Ajaloo Instituudi direktor kõrgemaisse sfääridesse siirdunud G. Naani järel. Väärib veel märkimist, et Maamägi avaldas 1953. aastal hävitava arvustuse eelmainitud M. Ojamaa ja A. ning T. Varmase “Eesti ajaloo” (Stockholm, 1946) kohta pealkirja all “Hääl ajaloo prügikastist” (Eesti Bolševik 1953, nr. 6, lk. 58–63), ilmselt aimamata, et raamatu tegelik autor töötab tema enda vahetus alluvuses. “Sellel raamatul pole midagi ühist teadusega. See on räpane paskvill, mis on kaanest kaaneni täis võltsinguid ja häbematut laimu eesti ja vene rahva kohta, Nõukogude Liidu kohta. Eesti rahva ajalugu on selles uskumatult võltsitud.” Mõne aasta pärast avaldas Harri Moora tõsisist tähelepanu äratanud koguteose “Eesti rahva etnilisest ajaloost” (1956), mis tõi talle tunnustust nii kodu- kui ka välismaal.

Nõukogude Liidu rahvaste suur juht ja õpetaja seltsimees Stalin suri 1953. aastal, nagu paraku surevad kõik inimesed. Peatselt paljastas Nikita Hruštšov isikukultuse (seda küll traditsioonipäraselt poolsalaja!) ja tasapisi hakkas üht-teist muutuma. 1957. aastal G. Naani toimetusel ilmunud “Eesti NSV ajaloo” uues väljaandes polnud enam isikukultusest tingitud moonutusi. Võidi esile tuua esimeses väljaandes puudunud Nikolai Karotamme ja Eesti Korpuse komandöri Lembit Pärna nimed ning rääkida positiivses toonis seal vaid korra trotskistidena mainitud Jaan Anveldi ja Hans Pöögelmanni tegudest. Ei osutatud isegi enam Hans Kruusi ajalugu moonutavale tegevusele. Üksnes K. Säre nime mitteolemasolu jätkus kindlalt. Muu kõrval säilis kindlalt ka “kodanlik-natsionalistlik diktatuur Eestis” (1920–1940), mida alles suure “Eesti NSV ajaloo” III köites (1971, pea- ja tegevtoimetaja V. Maamägi) asendas “kapitalismi restaureerimise periood Eestis”, kuna “fašistlik diktatuur” selle allosana (1934–1940) jäi endiselt püsima.

Üldiselt võttis Nõukogude Eesti ajalooteadus küllaltki nobedasti oluliselt uue ilme. Stalini päevil paika pandud ajaloolised põhitõed jäid siiski vankumatult püsima kuni Gorbatšovi *perestroika* käigus alanud Nõukogude korra lagunemiseni, mis ajani jätkus selgesti ka range parteiline joon lähiajaloo käsitlemisel.

Inimene on tänu oma mõistusele võimeline kohanema igasugustes, nii looduse kui ka iseenda poolt loodud oludes. Küsimuseks jääb ainult: kus on kohanemise nullpunkt, millest ühel pool pannakse sellele miinus-, teisel pool plussmärk?